

FORMA *(t)-uom(i)* – ABDUKCINĖ INOVACIJA

1. Rodomųjų (resp. klausiamųjų bei nežymimųjų) įvardžių vyriškosios giminės vienaskaitos įnagininko forma *(t)-uōm* (ret. *(t)-úom*) vartojama beveik visų aukštaičių (neaptikta tik kupiškėnų ir vietomis panevėžiškių plote) tarmės plote ir kai kuriose žemaičių šnektose¹, plg.: *tūm* Lkv, Pgr². Kauniškiai kartais pavartoja ir nesutrumpėjusį variantą *(t)-uomi*³. Žemaičių-aukštaičių paribiais (Trg, Šauk, Šl, Krtv, Krš, Škn) turimas variantas *(t)-uōm*⁴.

Kalbamoji forma, lyginant su slavų ir senovės indų kalbų atitinkamomis įnagininko formomis, plg.: s. sl. *těmb* < **toi-mi*, skr. *tēna*, negalėtų būti archaiška. Ji nevartojama latvių tarmėse⁵. Baltų kalbų gimininių įvardžių vyriškosios giminės vienaskaitos įnagininko formų vidinė rekonstrukcija ir lyginamoji analizė leidžia daryti pagrįstą išvadą, kad kalbamojo linksnio seniausioji forma yra **(t)-ō*, plg.: liet. *tuō*, lat. *tō*, dial. *tū*, kurios galūnė *-ō baltų prokalbėje turėjo „datyvo“ reikšmę⁶. Turint tai galvoje, galima manyti, kad forma *(t)-uom(i)* yra lietuvių tarmių nesena inovacija.

Senųjų raštų medžiaga leidžia apytikriai nustatyti šio tipo įnagininko atsiradimo laiką. Įnagininkas *(t)-uomi* dar neaptinkamas Mažvydo, Vilento, Daukšos, Brekūno, Slavočinskio, Morkūno, Sirvydo darbuose. Kalbamoji forma nefiksuojama ir XVI a. kanceliariniuose raštuose. Pavyzdžiui, 1589 m. rugsėjo 22 d. Prūsijos kunigaikščio Jurgio Fridriko įsake tris kartus pavartotas įnagininkas su *-uo* (*-ū*), plg.: *Tūgi norim ūchitū Prifakimu Grom* (1589) ir *ūchitū Mandatu Grom* (1589). Pirmą kartą forma *(t)-uomi* užfiksuota 1639 m. kovo 22 d. įsake, plg.: *Iūtatimai (...) tomi perūengiami ira Grom* (1639). Iš to galima daryti išvadą, kad kalbamoji forma

¹ Žr. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966. P. 273–274.

² Sutrumpinimai kaip akademiniam žodyne.

³ Žr. Zinkevičius Z. Op. cit. P. 274.

⁴ Ten pat.

⁵ J. Endzelyno bandymą kai kurių augšzemniekų šnektų vienaskaitos įnagininką *tū* „tuo“ kildinti iš **tuom*, plg. liet. *tuomi* (žr. Endzelīns J. Sīkumi. Filologu biedrības raksti. S. XIV. lpp. 69) reikia laikyti abejotinu (žr. Rosinas A. Latvių daugiskaitos kilmininkas *(t)-ūs*//Baltistica, T. XIII(1). P. 262).

⁶ Žr. Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. V., 1970. P. 160–163.

lietuvių tarmėse galėjo atsirasti XVI a. pabaigoje ar XVII a. pradžioje. Prūsijos valdžios XVII a. pabaigos ir XVIII–XIX a. įsakuose (gromatose) forma *(t)-uom(i)* (greta *tuō*) jau vartojama gana dažnai, pvz.: *tūmi* (80x), *tomi* (37x), *tūm* (17x), *tom* 603₁₄ (*tū* 10x), *jomi* (3x), *jūmi* (9x), *jūm* (12x), *βūmi* (12x), *βomi* 577₂₄, *βittūmi* (39x), *kurrūmi* 404₂, *kurromi* 532₂₂, *kittūm* 430₁₉, plg.: *Kuomi* PKr 66, *kuomi* PKr 83 ir kt.

Kad XVII a. vidury Rytų Prūsijos lietuvių tarmėje jau egzistavo du įnagininko variantai (*tuō* ir *tuomi*), įtikinamai rodo Kleino gramatikos duomenys: *βū* / *jū* & *jūmi* PGr 175 ir *tū* & *tūmi* PGr 176, plg.: *juomi* Un 74 ir *kuomi* Un 76.

2. Dėl formos *(t)-uom(i)* kilmės yra iškeltos dvi prielaidos. E. Frenkelis jos galūnę laiko įsivestą iš *u* kamieno formų⁷, o J. Otremskis *-mi* laiko antrine vardažodžių galūne („forma *tuomī* lub *tuōm* z wtórna końcówką imienną“)⁸. J. Otremskio prielaidą galima suprasti, kad *-mi* kalbamųjų įvardžių įnagininkas galėjo gauti tiek iš *i*, tiek iš *u* kamieno vardažodžių. Turint galvoje indoeuropiečių kalbų įvardžių fleksijos raidos dėsningumus, galima teigti, kad vardažodžio įtaka įvardžiui įmanoma tik tada, kai visi vardažodžio kategorijos nariai turi bendrą formalią ypatybę, kuri gali būti primetama atitinkamam įvardžiui⁹ resp. formai. Iš tikrųjų **(t)-o-* tipo įvardžių fleksiją gali veikti tik produktyvaus *(i)o* kamieno daiktavardžiai¹⁰. Tačiau jų paradigmų nariai fleksijos *-mi* lietuvių kalboje neturėjo. Vis dėlto lietuvių kalbos įvardžių linksnių fleksijų analizė formos *(t)-uomi* fleksiją leidžia laikyti atėjusia iš *i* kamieno.

Kokios vidinės sąlygos lėmė, kad *i* kamieno galūnė pateko į *(i)o* kamieno įvardžių paradigmą? Turint galvoje įvardžių sintagminius ir paradigminius santykius, galima teigti, kad lemiamą vaidmenį šiuo atveju yra suvaidinęs emfatinis *i* kamieno įvardis *pats* < *patis*, kuris sudaro junginius su asmeniniais ir rodomaisiais įvardžiais. Vieni iš tų junginių yra nepastovūs, pvz.: *jis pats*, *anas pats*, kiti pastovūs. Iš pastovių junginių minėtinas samplaikinis netiesioginio rodymo įvardis¹¹ *tas pats* < *tas patis*, dial. *šitas pats*, *itas pats*. Kitaip sakant, įvardžiai *tas*, *anas*, *jis*, *šitas*, *itas*, kaip samplaikinių įvardžių komponentai, su įvardžiu *pat(i)s* sudaro vieną paradigmą, kurios nariai gali vienas kitą veikti, ypač tais atvejais, kai kuri nors forma turi sudėtingesnės struktūros (stipresnę) fleksiją¹².

⁷ Žr. Fraenkel E. Zu litauischen Mundarten. KZ, B. 61, H. 3/4 b, S. 474.

⁸ Žr. Otremski J. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1956. T. 3. P. 151.

⁹ Žr. Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. Heidelberg, 1964. P. 244.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Žr. Rosinas A. Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra. V., 1984. P. 73.

¹² Manoma, kad daugiskaitos vardininko *pātys* resp. *pāties* analogijos rezultatas yra rytinių aukštaičių šnektų daugiskaitos vardininko formos *ānys* resp. *ānies*, kurios galėjo susiformuoti samplaikinio įvardžio paradigmoje, plg.: *ānas pats* (žr. Rosinas A. Daiktavardžio grupės substituto paradigmų susiformavimas rytų baltų kalbose // Baltistica. T. XVI(1). P. 11–12).

3. Netiesioginio rodymo samplaikinis įvardis **tas patis* susiformavo dar lietuvių-latvių prokalbės laikais. Jo antrasis komponentas **patis* lietuvių (ir latvių) tarmėse ilgai išlaikė *i* kamieno formas. Senųjų raštų medžiaga rodo, kad *i* kamieno įnagininkas *patimi* dar buvo vartojamas XVI–XVIII a. tekstuose. Antra vertus, tarmėse jau buvo ir šio įvardžio *jo* kamieno formų, plg.: *patimi* DP (29x) ir *pačiu* DP (6x), *patimi* ir *pačiu* PGr 331 ir kt. Samplaikinių įvardžių įnagininko pirmasis komponentas Sirvydo, Daukšos ir kituose tekstuose yra (*i*)o kamieno, o antrasis (*pats*) – *i* kamieno forma, plg.: *tū patimi* DP 623₅₀, DP 619₈, 595₁₂, *iū patimi* DP 315₂₉, *tuo patimi* PS 156₃₂, *Tuo patimi* SG 105₂₀ ir *Tū Patimi Grom* 63₁₁ ir kt.¹³

Pateikti faktai leidžia manyti, kad (*t*)-uomi susiformavo dar tuo metu, kai tarmėse tebeegzistavo *i* kamieno įvardžio *pat(i)s* įnagininkas *patimi*. Kadangi įvardis *patis*, kaip samplaikinių įvardžių komponentas, sudarė bendrą paradigmą su įvardžiais *tas, jis, anas, šitas, itas*, jo įnagininko alomorfai *-(V)mi* galėjo būti interpretuoti kaip deiktinių žodžių indeksas¹⁴, kuris dėl analogijos vėliau buvo apibendrintas ir kai kurių kognicinių įvardžių įnagininke, plg.: *kurrūmi* Grom 404₂, *Kuomi* PKr, dial. *katruōm* Plm, Ssk, *kataruōm* Plš¹⁵. Šį pakeitimą galima interpretuoti kaip abdukcinės inovacijos rezultata¹⁶. Susiformavęs naujas kalbamųjų įvardžių įnagininko alomorfai struktūriškai geriau derinosi prie gimininių įvardžių naudininko ir vietininko alomorfų, plg. s. liet.: naud. *-(V)mu(i)* ir viet. *-(V)mę*.

Kai kuriose žemaičių dūnininkų ir pažemaitės aukštaičių šnektose įnagininkas (*t*)-uōm yra kilęs iš senesnės formos (*t*)-umi, plg.: *kumy buwa* StR 60, *su jumi* StR 95₁₀. Forma (*t*)-umi taip pat turi alomorfa *-(V)mi*, kuris pridėtas prie senesnės formos (*t*)-u, plg.: *tu (...) maxlu* Mž 12₁₀, *tu tarpu* StR 44₁₆, *tu (...) budu* StR 36₂₃. Formos *kumy, su jumi* aiškiai rodo, kad jos yra atsiradusios jau po Leskyno dėsniu, kai dėl nevienskiemenių formų įtakos vienskiemenių formų įnagininkas gavo trumpas galūnes, plg.: *tuo tarpu* StR 44₁₆.

KAI KURIE SUTRUMPINIMAI

Grom – Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams. V., 1960.

PGr – Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. V., 1957.

¹³ Forma *patim* iki šiol tebevartojama kai kuriose šnektose (Vlkv, Jrb, Šk, Pnd, Dbk, žr. Zinkevičius Z. Op. cit. P. 320).

¹⁴ Plg. Andersen H. Morphological change: towards a typology // Historical Morphology (Ed. by J. Fisiak). The Hague; Paris; N. Y., 1980. P. 29.

¹⁵ Galimas daiktas, kad įnagininko alomorfai *-(V)mi* iš įvardžių buvo perimtas ir į būdvardžių sistemą tose šnektose, kur greta (*t*)-uom yra (*balt*)-uom.

¹⁶ Plačiau apie abdukcines inovacijas žr. Andersen H. Op. cit. P. 16.

- PKr — Pawinastes krikscioniszkas ..., Wilniuy, 1767.
StR — Stanevičius S. Raštai. V., 1967.
Un — Universitas Lingvarum Litvaniae. V., 1981.

ФОРМА *(t)-uom(i)* — АБДУКТИВНОЕ НОВООБРАЗОВАНИЕ

Резюме

В статье на основе данных современных диалектов и памятников письменности делается вывод о том, что форма м. р. тв. п. ед. ч. *(t)-uom(i)* родовых местоимений является новообразованием, которое в памятниках письменности впервые зафиксировано в начале XVII в. Данная форма является абдуктивным новообразованием по модели *i*-основного инструменталя *patimi* в парадигмах коллокационных местоимений *tas patis, jis patis, anas patis*.